

TEGYEY IMRE
AZ INDIREKT KONVERZÁCIÓ EGY KÜLÖNÖS ESETE
(HOM. OD. 4, 235–295)

Okfejtésünk kiindulópontja az a jól ismert tény, hogy a homérosi költeményekben az *oratio recta*, a közvetlen beszéd igen fontos szerepet játszik. Az *Ilias* 45%-a, az *Odyszeiá*nak pedig mintegy kétharmada az eposz szereplőinek beszédéből áll.

A homérosi beszédek azonban – az esetek többségében – nem egymástól elszigetelten állnak, nem szóilokviák, hanem több oráció párbeszéddé kapcsolódik össze, konverzációt alkot. Így adódik, hogy a beszédek mintegy háromnegyed része kérdés és felelet vagy megszólítás és válasz, és ezekhez hasonlóak.

A beszédek elemzése, a konverzációelmélet az elmúlt évtizedekben fejlődött a nyelvészet fontos ágává, különböző iskolák, eltérő megközelítések alakultak ki. Ennek az elméletnek hatása volt a mi szűkebb diszciplínánkra is, pl. Deborah Beck egy terjedelmes könyvet írt a homérosi költemények párbeszédeiről: 2006-ban publikálta *Homeric conversation* című alkotását. Felfogása szerint az *Ilias* és az *Odysseia* konverzációit le lehet írni a tipikus jelenetek bemutatásának immár hagyományos eszközeivel, többé-kevésbé pontosan meghatározva az egyes jellemző beszédhelyzetek nyelvi környezetét. A szerző arra vállalkozik, hogy a kétszereplős párbeszéd (a „*one-to-one conversation*”) mellett a népgyűlések, csatajelenetek és más többszereplős beszédhelyzetek tipológiáját feltárja.¹

D. Beck utal rá, hogy e tekintetben feltűnően különbözik az *Ilias* az *Odyszeiától*. Az emberek a fiatalabb eposzban többet beszélnek, mint az idősebben, és hosszabb ideig is szónokolnak. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az *Odyszeiában* az átlagos párbeszédek hosszabbak, mint az *Iliasban*, hanem azt is, hogy az ithakai király hazatérésének történetében sokkal gyakrabban kerül sor konverzációra. Ennek az lehet a háttere, hogy ennek az eposznak a szereplői sokkal gyakrabban törekednek arra, hogy elérjék dolgaikat egymás elől, és maga Odysseus is kiválóan ért ahhoz, hogy bárkinek, akivel utazásai során találkozik, egyaránt hazudjon.

J. Griffin úgy vélte, hogy az *Iliasszal* szemben az *Odysseia* világát nem a heroikus halál kikerülhetetlensége, hanem a fel nem tárt emberi indítékok titokzatossága, a kiismerhetetlen és hazug emberek és becsapások teszik veszélyessé. A költő figyelme ebben az eposzban az egyes szereplők felé irányul, és nem véletlen, hogy közülük a legjelentősebbek, maga a főhős is vágyik társadalmi, családi kötelékekre, mindenekelőtt arra, hogy összeköttetésbe kerülhessen feleségével, és felismertesse

Az *Odysseia* drámai feszültsége abból táplálkozik, hogy szereplői általában is törekednek arra, hogy – miközben rejtőzködnék, alakot öltenek és identitásukat illetően környezetüket félre akarják vezetni – minél szélesebb körű emberi kapcsolatokat teremtsenek: maga a főhős is vágyik társadalmi, családi kötelékekre, mindenekelőtt arra, hogy összeköttetésbe kerülhessen feleségével, és felismertesse

¹ A következőkre vö. J. Griffin: *Homeric Words and Speakers*. *Journal of Hellenic Studies* 106 (1986) 36–57; *uő*: *The Speeches*. In: Robert Fowler (ed.): *The Cambridge Companion to Homer*, Cambridge 2004, 156–170; D. Beck: *Homeric Conversation*. Washington, DC, 2005. 6 skk.; R. P. Martin: *The Language of Heroes. Speech and Performance in the Iliad*. (Myth and Poetics). Ithaca–London 1989. 98 kk.

² J. Griffin: *Homer on Life and Death*. Oxford 1983. 80.

magát. Ennek az ellentétes törekvésnek a legfőbb eszköze a párbeszéd, amivel a költő dramatizálni tudja ezt a feszültséget.³

Az *Odysseia* beszélgetéseit olvasva az embernek hamarosan az lesz az érzése, hogy a tulajdonképpeni kommunikáció a szavak felszíne alatt folyik, és eszébe jut a régi mondás, miszerint Isten azért adta a nyelvet az embernek, hogy képes legyen elrejtteni gondolatait.

Ennek szemléltetésére idézzük fel a jól ismert történetet, mi is megy végbe a phaiakok földjén, a 6. könyv elején (1 skk). Az események azzal veszik kezdetüket, hogy Athéné istennő – Dymas leányának alakját felvéve – beoson a palotába és felszólítja a királylányt, Nausikaát, hogy mossa ki a kelengyéjét, mert közeleg lakodalmá napja, nem marad sokáig hajadon. Amikor a „széprónszékű” Hajnal felveri a lányt, az elcsodálkozik álmán, és rögtön elindul, hogy beszámoljon róla szüleinek. „Édes apus” – mondja a lány – „szekeret nem akarnál adni ma nékem?”... „Hozzád is, amikor ott a tanácsban döntesz a legfőbb emberekkel, az illik, hogy csupa tiszta ruhát hordj”, és fivéreimnek is – teszi hozzá „mosott köpenybe illik menni a táncba”.⁴ Homéros következik: „Így szólt, mert szégyellt virulót nászt mondani édes apja előtt. De az értett mindent...”⁵ és odarendeli a szekeret.

Mit látunk itt? Először is az istennő idegen alakba bújva hamis álmodat küld a királylányra. Athéné ugyanis egy cseppet sem izgatja Nausikaát násza, ő csak azt szeretné, hogy társnőivel együtt menjen ki a tengerpartra mosni, közben találkozzon össze Odysseusszal, fogadja őt szívesen, és végül vezesse be a városba. Mint látni fogjuk, az álombeli nász gondolata továbbra is a lány fejében motoszkál, és amint találkozik a hőssel, benne tüstént vőlegényjelöltet lát. Athéné persze rút játékot játszik, hiszen tudja, hogy Odysseus nem veheti feleségül a lányt, a hősnék vissza kell térnie otthonába, Pénélopehez. Ezután a lány megfogadja az álom tanácsát, de atyjának nem mondja meg mosási tervének igazi okát. Végül az apa rögtön megért mindent, de úgy tesz, mintha elhinné Nausikaát érvelését.

A cselekmény megy tovább, a rejtjelzett konverzáció ugyancsak folytatódik. Odysseus felébred, töpreng, átkulcsolja-e a lány térdeit a könyörgők szokása szerint, vagy a helyzetre való tekintettel távolabbról kérlelje. A hős „ravasz” beszédet mond: Úrnóm, ki vagy? Isten? földi halandó? Ha halandó vagy, háromszor boldog apád, anyád, testvéreid, bennük a lélek örvendezve repes miattad, ámde legáldottabb, aki férjed lesz. Az istenek adjanak meg neked minden jót, férjet, háztartást, de nekem adj valami rossz rongyot, s mutasd meg az utat a városba. A királylány kész minderre, csak egyre kéri a hőst: amikor a város alá érnek, maradjon el tőlük, mert mit szólnának az emberek, ha egy idegen férffival mutatkozna. – Mint látjuk, Nausikaát belejött a rejtett beszédbe, megvan benne is az odysseusi ösztön a manipulatív konverzációra, a kódolt üzenetekre. Persze ő még csak kezdő mindebben, hiszen nem vette észre, hogy atya átlátott a szitán, amikor a nagymosáshoz segítséget nyújtott, és azt sem, hogy találkozása Odysseusszal korántsem a véletlen műve. Azt sem látta át, hogy az istennő becsapja a közeli házasság gondolatával.

Az *Odysseia*ban vannak jellemek, akiknek „egyenes beszéde” (*oratio recta* értelemben) valóban egyenes, őszinte, azt mondják, amit gondolnak. Ide tartozik Zeus, az istenek királya és Nestór, a régi rend védelmezője: ők ketten az isteni, ill. az emberi hangjai a szociális és narratív rendnek – ők kívül állnak ezen a játékon. A szolgák, a kérők, a történések első fejezeteiben Télemachos, Odysseus fia és Alkinoos vagy nem ismerik fel, hogy van egy ilyen játék, vagy még nem tanulták meg eléggé jól a szabályait.

³ Beck: i. m. 7; S. D. Richardson: *The Homeric Narrator*. Nashville, Tennessee 1990. 70 skk.; uő: *Conversation in the Odyssey*. *College Literature* 34 (2007) 132–149; továbbá: P. Walcot: *Odysseus and the Art of Lying*. *Ancient Society* 8 (1977) 1–19; I. J. F. de Jong: *Between Words and Deeds: Hidden Thoughts in the Odyssey*. In: I. J. F. de Jong – J. P. Sullivan (eds.): *Modern Critical Theory and Classical Literature*. Leiden 1994. 27–50; Ch. Segal: *Singers, Heroes, and Gods in the Odyssey*. Cornell University Press 1994. 118 sk.

⁴ πάππα φίλ', οὐκ ἄν δὴ μοι ἐφοπλίσειαις ἀπήνην ὑψηλὴν εὐκυκλον (57–58); καὶ δὲ σοὶ αὐτῷ εἴοικε μετὰ πρώτοισιν ἔδοντα βουλάς βουλευέειν καθαρὰ χροῖ εἶματ' ἔχοντα (60–61); οἱ δ' αἰεὶ ἐθέλουσι νεόπλυτα εἶματ' ἔχοντες ἐς χορὸν ἔρχεσθαι (64–65).

⁵ αἰδέτο γὰρ θαλερὸν γάμον ἐονομῆναι πατρὶ φίλῳ· ὁ δὲ πάντα νόει (66–67).

Ám a párbeszédnek nagy többségére a fentebb megismert technikák a jellemzők, amiket indirekt konverzációnak nevezhetünk. S. Richardson szerint ide tartozik mindenfajta manipuláció, rejtett vagy kódolt jelentés, hazugság, tettetett tudatlanság, titkolózás, tények elleplezése, hitetlenség, kibúvók keresése, elrejtett érzelmek, gyanúsító célzások, titkos próbára tevés, mások háttérből való irányítása, cselvetések indirekt irányítása, hamis értelmezések vagy magyarázatok.⁶

Ha tovább követjük a fentebb elemzett jelenetet, és szemügyre vesszük Odysseus és a phaiakok konverzációit, azok – ha talán finomabb eszközökkel is – folytatják a Nausikaával folytatott párbeszédnek szellemét. Odysseus identitását sokáig rejtve tartja, miközben nem tudja megállni, hogy kiváló jelleméről, a trójai háborúban való részvételéről ne beszéljen; elképzelhetjük, mennyiszer kell eközben alakoskodnia vagy egyszerűen hazudnia, hogy ne derüljön ki, valójában kicsoda is ő.

Itt mindenekelőtt arra a jelenetsorra kell utalnunk, amelyben Odysseus hazájába visszaérkezve koldusgúnyával álcázza magát. Gyanút kell, hogy Odysseus azzal kezdi hamis meséit: „Az igazat mondom és nem rejtem el.” (19, 269) T. Todorov azt fűzi ehhez hozzá: „Az igazságra való hivatkozás a hazugság jele.”⁷ – A beszéd során sohasem lehetünk biztosak abban, hogy mit kell névértéken vennünk, s mit kódolt beszédnek. Emellett itt a konverzáció a koldus és régi népe között gyakran pusztán arra szolgál, hogy kipuhatolja, ki maradt hű hozzá emberei közül, kire számíthat a kérőkkel való leszámolás során.

Pénélopé is mestere a rejtett beszédnek, kezdve a kérőknek előadott történettel a soha el nem készülő halotti leplettől, folytatva tesztkérdéseivel, amit a rejtve érkezett Odysseusnak tesz fel: Ha valóban láttad, mondd meg, milyen volt ruhája, kik voltak társai! Végül is nem lehetünk biztosak abban, tudja-e Pénélopé, vagy sem, hogy Odysseus koldus alakjában már itt van, és hogy Odysseus sejti-e, hogy Pénélopé tudja... , folytathatnánk a sort. Mindenesetre Homéros olyan ügyesen elrejtette az igaz jelentést, hogy a filológusok között ma is vita dúl, melyik szereplő mit ért meg a másik beszédéből.

Az indirekt konverzáció egy különös példáját szolgáltatja az *Odysseia* 4. éneke, amikor Télemachos Spártában egyszer csak a közvetítő szerepében találja magát egy házaspár különös párbeszédében.

Télemachos azért utazik Spártába, hogy – isteni tanácsra – tudakozódjék atyja sorsa felől.⁸ Itt Menelaos és felesége kényszerű rekonziliációban él, ám amikor Télemachos a házaspárt atyjáról faggatja, s azok elmesélik Odysseus tetteit, a kettejük közötti feszültség tüstént a felszínre tör. A két célzatos történet arról szól, miképpen vitézkedett atyja Trója végnapjaiban. Helené mindkettőben fontos szerepet játszik. Az első elbeszélésben Helené Odysseusszal való találkozásának különös történetét meséli el, célja az, hogy Télemachos számára kézzelfoghatóvá tegye atyja kivételes harci erényeit, bátorságát, okosságát és ravaszságát. Ezután következik Menelaos részéről egy beszámoló egy furcsa incidensről a városba bevontatott falóval kapcsolatban.⁹

Helené történetének központjában Odysseus kémvállalkozása áll. A koldusgúnyába öltözött hős behatol Trójába, ahol egyedül Helené ismeri fel: ő pedig bizalmába fogadja a nőt, beavatja a görögök terveibe, majd hazatér a táborba. A visszaútban számos trójait megöl, és értékes információkat visz magával. Ebben az epizódban Helené a főszereplő: Odysseus élete az ő kezébe van letéve, de nem

⁶ Conversation in the Odyssey: i. m. 135.

⁷ Le récit primitif. In: Poétique de la prose. Paris 1971. (Idézi S. Richardson: i. m. 142.)

⁸ Vö. R. Schmiel: Telemachus in Sparta. TAPhA 103 (1972) 465–470.

⁹ A jelenetre általában vö. I. J. F. de Jong: A Narratological Commentary on the Odyssey, Cambridge 2001, 100–103; Odyssey, Books XVII–XX. In J. Russo – M. Fernández-Galiano – A. Heubeck: A Commentary on Homer's Odyssey, Vol. 3. Oxford 1992. 206–210; továbbá: Ch. Segal: i. m. 132 k.; S. D. Olson: The Stories of Helen and Menelaos (Odyssey 4.240–89) and the Return of Odysseus. AJPh 110 (1989) 387–394; St. V. Tracy: The Story of the Odyssey. Princeton N. J. 1990. 22–25; S. D. Olson: Blood and Iron. Stories and Storytelling in Homer's Odyssey. Leiden–New York–Köln 1995. 10–13.

árulja el a hőst, mert „*nekem már | szívem örült, mert megfordult s vágyott hazatérni, | és már bántam a vakáságot, mire Aphrodité vett | rá...*” (*Od.* 4, 259–262)¹⁰

Bár ebben a jelenetben nincs valódi párbeszéd, csak utalásokat hallunk arról, miként kezdte Helené Odysseust kérdezgetni, majd később Menelaos és Helené között sem alakul ki dialógus, a spártai hős csupán „elbeszél” felesége fölött, mégis rászolgál ez az epizód a figyelmünkre.¹¹

Először is Helené a költő szemében megőrzi félisteni státusát, mint Odysseus lehetséges társa, és ily módon tettei mintegy előremutatnak az eposz későbbi cselekvéssoraira.¹² Helené elmondja Télemachosnak, hogyan fürdette meg és kente meg olajjal¹³, majd azt is, hogy „erösszavú” esküt tesz, hogy nem szól jelenlétéről a trójaiaknak, amíg vissza nem ér a hajókhoz. Az, hogy Odysseus kikényszeríti Helenétől ezt az esküt, azt bizonyítja, tisztában van sebezhetőségével.¹⁴ A történet elbeszélésével Helené a saját tetteit a számára lehető legelőnyösebb fénybe igyekszik hozni. A történetnek ebben a változatában Odysseus tűnik az egyedüli aktív jellemnek, míg magát visszafogott, passzív alaknak tünteti fel.¹⁵ Valójában – mint láttuk – ő irányítja a történéseket, igaz, igyekszik a háttérben maradni, visszafogottan viselkedni.

Az elbeszélés a felszínen Odysseus ravaszságát, bátorságát és önfeláldozását mutatja be, ugyanakkor magáról a történet elmesélőjéről is sok mindent elárul, hiszen ekkor – mint fentebb hallottuk tőle – szíve minden vágya az volt, hogy otthon lehessen lányánál és férjénél. A többi trójai nő jajongott, amikor tudomást szerzett a hős tetteiről, ő azonban szívében örvendett, mert észlelte szíve változását, és haza akart menni. Mindenesetre Aphrodité okozta mindezt. Helené ezzel a történettel azt üzeni férjének: Én Trójában is veletek voltam!¹⁶

Menelaos nem állhatja meg, hogy Helenének ezt az önmagáról rajzolt kedvező képét ne cserélje ki valami sokkal kevésbé kellemes történetre, amit felesége legszívesebben a felejtés homályának adna át: tüstént egy másik eseményt idéz fel. A költő ezzel nyíltan utal a házaspár kapcsolatában meglevő feszültségekre, és ebben a kínos helyzetben talán Télemachos viselkedését is próbára teszi. A király elbeszéli, hogy amikor a görögök otthagyják a falovat Trója előtt, Trója utolsó éjszakáján, Helené ott terem, és ki akarja csalogatni belőle a görög hősöket azáltal, hogy feleségük hangját utánözva szólogatja őket, szeszélyével csaknem pusztulásukat okozva. Csak Odysseus hidegvére óvja meg a görög daliákat, hogy kirohanjanak rejtekükből. Menelaos célja nyilvánvalóan az, hogy helyére tegye felesége elbeszélését, és bár ezt nem nyíltan teszi, a történet üzenete világos: Te szégyenteljes hazudozó, dehogyan is voltál a mi oldalunkon, egyébként is helyesebb lenne, ha ellenállnál a kísértésnek, hogy szóba hozd a Trójában töltött időket.¹⁷ Menelaos történetében egyébként felcserélődnek a szerepek. Ez alkalommal Helené az aktív szereplő, ő kerül a középpontba, nem kevesebb, mint háromszor járja körül a falovat és most a görögöknek kell csendben maradniuk.¹⁸

¹⁰ αὐτὰρ ἐμὸν κῆρ χαῖρ', ἐπεὶ ἦδη μοι κραδίη τέτραπτο νεέσθαι ἄψ οἰκόνδ', ἄτην δὲ μετέστανον, ἦν Ἀφροδίτη δῶχ' (60–62).

¹¹ Helené személyére és beszédére vö. *J. T. Kakridis: Helena und Odysseus. In: Homer revisited.* Lund 1971. 40 skk.; *N. Worman: The Cast of Character: Style in Greek Literature.* Austin 2002. 58–62; *N. Austin: Helen of Troy and her Shameless Phantom.* Ithaca–London 1994 [Helené: 78–81, Menelaos 81–85].

¹² Nevezetesen a Kalypsó- és a Kirké-epizódra, vö. *Od.* 5, 148 skk., ill. 10, 325 skk.

¹³ Ezt teszi Kalypsó és Kirké is!

¹⁴ Ahogy ez történik majd a Kalypsó- és a Kirké-epizódban is. Az is ezekre a történetekre emlékeztet, hogy a hős verbális erővel akarja kihúzni magát a veszélyekből.

¹⁵ Helené megjelenése a jelenet elején is háziasságát van hivatva kiemelni: „*illatozó hálóterméből*” mint maga Artemis érkezik, vö. 4, 121–2.

¹⁶ Vö. *S. D. Olson: The Stories of Helen and Menelaos...* i. m. 390.

¹⁷ Menelaos személye és beszéde: *N. Austin: The Stories of Helen and Menelaos.* i. m. 81; *Chr. Barck: Menelaos bei Homer.* Wiener Studien NF 5 (1971) 22–27; *Ø. Andersen: Odysseus and the Wooden Horse.* Symbolae Osloenses 52 (1977) 5–18.

¹⁸ Odysseusnak mindenesetre aktív lépéseket kell tennie, hogy biztosítsa a csendet: izmos tenyerét kénytelen Antiklos szájához szorítani, nehogy megszólaljon, vö. 4, 286–8.

A veszekedés a háziúr és a háziasszony között bármely pillanatban kirobbanhat. Homéros – finom tapintattal – azon van, hogy a vendéglátók fogják vissza magukat. A hosszú ideje hallgatag Télémachossal, aki semmi jelét sem adja annak, hogy megértette volna a házaspár egymásnak szóló üzengetését, az elhangzottak rejtett értelmét, és nem vállalhatja a döntőbíró szerepét, megelőz minden további kellemetlenséget: az ifjú arra kéri Menelaost, végre hadd fekhessen le ágyába.

Helené és Menelaos történetét a párhuzamos szerkesztés szorosan egybe kapcsolja: Odysseus éppen úgy hatol be rejtelkedve Trójába, ahogy a görögök is a falóban rejtőznek el, hogy lopva bejussanak a városba; Helené felismerte és kikérdezte a hőst, ugyanez a Helené majd egyenként hívogatja őket; Odysseus feltárta a görögök tervét, a faló építését, majd sok trójait megölve hazatért, de a görögök Odysseus közbeavatkozására nem fedik fel magukat.¹⁹

Szólnunk kell a két történet ellentmondásairól is. Ha Odysseus azért jött Trójába, hogy adatokat gyűjtsön, miért ő az, aki kifecsegi Helenének a legtitkosabb tervet?²⁰ A falóban rejtőzködő hősök éppolyan hihetetlenül viselkednek, mint maga Helené: hiszen hogyan hitték el, hogy a feleségük Trójában van?²¹ És honnan ismerte Helené az összes hős feleségének a hangját? A hagyományos magyarázat erre az, hogy a költő – szokása szerint – a későbbi eseményeket kívánja előrevetíteni.²²

Odysseus hősi tetteinek felelevenítése a két történetben reményt ébreszt az ifjában, hogy atyja hazatér és képes lesz leszámolni ellenfeleivel. Olyan motívumok, amelyekre itt csak utalásokat találunk, a későbbiekben a cselekmény fontos hajtóerői lesznek. Az első történet például előkészíti azt a későbbi eseménysort, amikor – ugyanezekkel a szándékokkal – Odysseus saját palotájába lopakodik be. Pénélopé az Odysseia utolsó részében majd ugyanígy kívánja azonosítani az ismeretlen vendéget, mint ahogy Helené hívogatja a görög harcosokat: ő is „szólongatja” a férjét, a férfi pedig rejtelkedik. Van példa az ellentétre is: a spártai királyi ház pompája és az ithakai szerencsétlen viszonyok éles kontrasztot alkotnak. Spártában a háború zavarai, a hazatérés gondjai távol vannak: Menelaos élvezi hatalmas gazdagságát visszanyert feleségével.²³

TEGYEY IMRE
 Debreceni Egyetem
 Klasszika-filológiai Tanszék
 E-mail: tegyey@tigris.unideb.hu

¹⁹ Vö I. J. F. de Jong: i. m. (7. j.) *ad loc.*

²⁰ N. Austin: The Stories of Helen and Menelaos: i. m. 82.

²¹ Legfelsőbb Menelaos rendülhetett meg az ismerős hangok hallatán!

²² Chr. Barck: Menelaos bei Homer: i. m. 23 skk. és Ø. Andersen: Odysseus and the Wooden Horse: i. m. 10–1.

²³ Ø. Andersen: Odysseus and the Wooden Horse: i. m. 8–11; S. D. Olson: The Stories of Helen: i. m. 79–80.